

ПРОДОВОЛЬЧА БЕЗПЕКА ЯК СОЦІАЛЬНЕ ПРАВО: МІЖНАРОДНЕ ВИЗНАННЯ

FOOD SECURITY AS A SOCIAL RIGHT: INTERNATIONAL RECOGNITION

Волченко Н.В., к.е.н., доцент,
доцент кафедри міжнародних відносин

Сумський національний аграрний університет

Стаття присвячена еволюції міжнародно-правового підходу до забезпечення продовольчої безпеки як одного з фундаментальних соціальних прав людини. Автор розглядає продовольчу безпеку не лише як економічне чи гуманітарне питання, а як невід'ємну складову реалізації базових потреб людини, без задоволення яких неможливе здійснення інших прав і свобод. У роботі простежується історичний розвиток концепції продовольчої безпеки – від перших зусиль міжнародної спільноти, спрямованих на подолання голоду, до сучасного комплексного підходу, що враховує економічні, соціальні, демографічні й екологічні чинники.

Значну увагу приділено аналізу міжнародно-правових документів та інституцій, які відіграли ключову роль у формуванні нормативної бази щодо права на продовольство. Зокрема, розглянуто діяльність ООН, Продовольчої та сільськогосподарської організації, Всесвітньої продовольчої програми, Міжнародного фонду сільськогосподарського розвитку, а також Світової організації торгівлі. Показано, як зміни у споживчих моделях, прирості населення та глобалізаційні процеси впливають на сучасні підходи до забезпечення доступу до їжі.

У центрі дослідження знаходиться правова природа поняття "право на продовольство", його тлумачення у контексті міжнародних актів, зокрема Загальної декларації прав людини. Автор наголошує, що хоча поняття "право на продовольство" прямо не закріплено в тексті Декларації, воно є похідним від більш загальних норм щодо права людини на достатній життєвий рівень.

Окрему увагу в дослідженні приділено ролі регіональних правових систем у забезпеченні права на продовольство. Зокрема, аналізуються механізми, запроваджені в рамках Африканської системи прав людини (Африканська хартія прав людини і народів), міжамериканської (Американська конвенція з прав людини) та європейської (Європейська соціальна хартія) систем. У цих документах, прямо або опосередковано, закріплюються обов'язки держав щодо забезпечення продовольчої безпеки як складової соціально-економічних прав.

У підсумку автор робить висновок, що продовольча безпека потребує подальшого міжнародного правового унормування, яке має спиратися на міждисциплінарний підхід та тісну співпрацю між державами й міжнародними організаціями. Стаття має міжкультурний характер, поєднуючи правовий, історичний, соціальний та гуманітарний аналіз, і буде корисною для дослідників, фахівців у галузі міжнародного права, соціального захисту, глобального управління та прав людини.

Ключові слова: продовольча безпека, право на продовольство, права людини, соціальні права, регіональні системи захисту прав, міжнародні організації, сталий розвиток.

The article deals with the evolution of the international legal approach to ensuring food security as one of the fundamental social human rights. The author considers food security not only as an economic or humanitarian issue, but as an integral part of the implementation of basic human needs, without the satisfaction of which the exercise of other rights and freedoms is impossible. The work traces the historical development of the concept of food security – from the international community's first efforts to overcome hunger to the modern comprehensive approach that considers economic, social, demographic and environmental factors.

Considerable attention is paid to the analysis of international legal documents and institutions that played a key role in forming the regulatory framework for the right to food. In particular, the activities of the UN, the Food and Agriculture Organisation, the World Food Program, the International Fund for Agricultural Development, and the World Trade Organisation are considered. It is shown how changes in consumer patterns, population growth, and globalisation processes affect modern approaches to ensuring access to food.

The study focuses on the legal nature of the "right to food" concept and its interpretation in the context of international instruments, particularly the Universal Declaration of Human Rights. The author emphasises that although the concept of "right to food" is not directly enshrined in the text of the Declaration, it is derived from more general norms regarding the human right to an adequate standard of living.

The study pays special attention to the role of regional legal systems in ensuring the right to food. In particular, the mechanisms introduced within the framework of the African human rights system (African Charter on Human and Peoples' Rights), the Inter-American (American Convention on Human Rights) and the European (European Social Charter) systems are analysed. These documents, directly or indirectly, enshrine the obligations of states to ensure food security as a component of socio-economic rights.

In conclusion, the author concludes that food security requires further international legal regulation, which should be based on an interdisciplinary approach and close cooperation between states and international organisations. The article is interdisciplinary, combining legal, historical, social and humanitarian analysis, and will be helpful for researchers, specialists in the field of international law, social protection, global governance and human rights.

Key words: food security, right to food, human rights, social rights, regional system of human rights protection, international organizations, sustainable development.

Постановка проблеми. Взаємозв'язок продовольчої безпеки та базових потреб людини, без задоволення яких є неможливою і, навіть, непотрібною реалізація всіх інших прав людини є очевидним. Концепція продовольчої безпеки формувалась доволі тривалий період часу і під впливом великої кількості викликів. Серед них голод, війни, кризи, дефіцит ресурсів. Все це нашою думку, що окремій державі часто впоратися з цими проблемами неможливо, а тому потрібен комплексний підхід на міжнародному рівні.

Розвиток цивілізації – це сплетіння викликів, які мусило долати людство. Забезпечення базових потреб людини завжди було на першому місці у такій боротьбі, адже це формувало можливість виживання всього виду. Тому, не дивно, що продовольству, доступу до нього, його кількості та якості, а в кінцевому результаті

і сучасному поняттю продовольчої безпеки завжди приділялася увага.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання продовольчої безпеки розглядається у численних сучасних дослідженнях, які віддзеркалюють її історичну та концептуальну еволюцію. Перші міжнародні передумови появи концепції продовольчої безпеки можна простежити ще з часів голоду в Ірландії 1845–1849 років. М. Наполі та співавтори дослідили інституційні механізми післявоєнного періоду, зокрема створення продовольчих агентств США та Канади для допомоги голодуючим країнам [1]. С. Грей та Р. Патель [2], К. Кіблер [3], А. Маллі [4] та співавтори підкреслюють зв'язок між правами корінних народів, деколонізацією та продовольчою безпекою. Інтеграційні та глобалізаційні процеси аналізуються в роботах А. Орфорд [5], Дж. Бобо [6], Л. Шинкарук [7] як фак-

тори впливу на сучасні підходи до продовольчої політики. Л. Местер [8] акцентує увагу на зміні споживчих моделей і продуктивності у відповідь на демографічні зміни. Г. Христова [9] аналізує право на продовольство у контексті фундаментальних прав людини, зокрема через призму Загальної декларації прав людини. О. Кушеніренко [10] розглядає продовольчу безпеку як складову права на розвиток, що вимагає міжнародно-правового закріплення. У наших попередніх дослідженнях [11] простежується триєдина структура сучасного розуміння продовольчої безпеки: достатність, доступ і використання.

Метою дослідження є з'ясування еволюції міжнародно-правового підходу до продовольчої безпеки як фундаментального соціального права людини, з акцентом на необхідність його нормативного закріплення у міжнародних правових системах. До виконання ставились такі завдання: розкрити генезу поняття продовольчої безпеки та його взаємозв'язок із базовими потребами людини, проаналізувати історичні етапи міжнародного визнання права на продовольство, оцінити роль міжнародних організацій у формуванні правових механізмів забезпечення продовольчої безпеки, виокремити ключові міжнародно-правові документи, які прямо або опосередковано визнають право на продовольство, встановити правову природу права на продовольство як складової соціальних і економічних прав людини.

Виклад основного матеріалу. Дві світові війни посилювали увагу світового співтовариства до проблем продовольчої безпеки. Ще у 1943 року, Рішення Конференції ООН з питань продовольства та сільського господарства [12] дало поштовх до міжнародного визнання концепції «безпечного, адекватного та відповідного постачання продовольства для кожного». Тобто, можна зробити висновок про формування початкового нормативного базису, за яким слідує базис інституційний у вигляді започаткування двосторонніх агенцій. Наприклад, створення США та Канадою [1] на початку п'ятдесятих років двадцятого століття установ для відправки надлишків свого продовольства країнам, що потерпають від голоду.

Цілісне розуміння значення забезпечення продовольчої безпеки посилювалось демографічними кризовими явищами, що відбувалися у період з шістдесятих до вісімдесятих років. Чисельність населення світу з 3 млрд. осіб зросла до 5 млрд. у 1987 [13]. Така тенденція зберігається і надалі: кожні 12 років додається мільярд осіб. Очевидно, що попит на продовольство зростає. Разом з цим змінюється продуктивність, рівень життя, споживання [8].

Важливими кроками до формування інституційного бекграунду міжнародно-правового регулювання продовольчої безпеки безперечно є створення міжнародних організацій. Визначальною є ООН, яку в цьому питанні представляє Продовольча та сільськогосподарська організація ООН, що сформувалася ще у 1945 році. За мету нею було визначено забезпечення продовольчої безпеки для всіх та гарантування доступу до продуктів харчування [14]. Глобальний характер зусиль підтверджується членством 194 держав та одного інтеграційного утворення – Європейського Союзу.

Має значення і формування у 1961 році Всесвітньої продовольчої програми, що являє собою одну з наймасштабніших установ, яка надає гуманітарну допомогу та рятує життя людей за умов відсутності базових засобів до задоволення потреб. Наприклад, коли трапляються надзвичайні ситуації [15]. Як відповідь на поширення явищ глобальної продовольчої кризи 1970 року було засновано Міжнародний фонд сільськогосподарського розвитку, проекти якого повинні були допомагати найбіднішим жителям сільських територій з фінансами, технологіями, знаннями тощо [16], щоб вони самі таким чином могли забезпечити свою продовольчу безпеку.

У період з 1986 по 1994 рік проходив Уругвайський раунд торговельних перемовин в рамках Генеральної угоди з тарифів та торгівлі, що створив Світову організацію торгівлі. Ця міжнародна організація встановлює патерни торгівлі продовольством, що впливають на продовольчу безпеку. Наприклад, правила торгівлі, що містяться в Угоді про сільське господарство та Угоді про застосування санітарних та фітосанітарних заходів [17].

Додатковим фактором привернення уваги до концепції продовольчої безпеки у глобальному масштабі, очевидно, можна вважати ухвалення ООН у 2015 році Цілей сталого розвитку. Ціль 2, яка сформульована як «Ліквідація голоду» акцентує увагу світового співтовариства саме на проблемах продовольчої безпеки [18]. Подолання голоду та покращення якості забезпечення харчових потреб стає вирішальним у реалізації сталого розвитку. Це людство зрозуміло через надзусилля, які потрібно було докладати, щоб подолати продовольчі кризи.

Еволюцію терміну «продовольча безпека» можна простежити ще з початку минулого століття. Першим було визнане поняття, що з'явилося у Докладі Всесвітньої продовольчої конференції: «Постачання в усі часи та в усьому світі належних основних продуктів харчування в обсягах, достатніх для підтримки неухильного зростання споживання продовольства та регулювання коливань виробництва та цін» [19]. При формулюванні було взято до уваги обсяги пропозиції продовольчих товарів, ситуацію на ринках, міжнародну торговельну діяльність тощо.

У 1984 році FAO дещо змінила термін і його розуміння. До поняття включили доступність продовольства на рівні домогосподарств [20]. Тобто, врахували, що забезпечити себе продовольством особа може тоді, коли вона досягла певного рівня купівельної спроможності. У Доповіді Світового банку 1986 року на тему: «Бідність і голод: проблеми та варіанти забезпечення продовольчої безпеки в країнах, що розвиваються» також підтверджується факт, що «проблеми з продовольчою безпекою не обов'язково виникають через недостатнє постачання продовольства, а через брак купівельної спроможності з боку націй і домогосподарств» [21].

Тому, логічним виглядає факт, що продовольчу безпеку почали розглядати як «постачання в усі часи та в усьому світі належних основних продуктів харчування в обсягах, достатніх для підтримки неухильного зростання споживання продовольства та регулювання коливань виробництва та цін» [20].

Найбільшу кількість посилань у публікаціях дослідників має визначення, сформульоване учасниками World Food Summit у 1996 році. Вони визначилися, що продовольча безпека – це стан, за якого кожна людина завжди має можливість фізично та фінансово забезпечити себе достатньою кількістю безпечної й поживної їжі, що відповідає її харчовим потребам і смакам, необхідним для ведення здорового й активного життя [22]. Сенс такого поняття доволі широкий, навіть з врахуванням того, воно може видаватися простим у першому прочитанні. Попереднє визначення було уточнено у 2001 р. зазначенням необхідності, крім фізичного та економічного доступу, ще і соціального. Сьогодні Світова організація торгівлі розглядає продовольчу безпеку як систему, що ґрунтується на трьох ключових компонентах: наявності продуктів харчування, доступності до них та ефективному використанні. Це означає стабільне забезпечення достатньої кількості їжі, наявності необхідних ресурсів для її придбання з метою формування повноцінного раціону, а також забезпечення належного рівня водопостачання та санітарних умов [15]. Продовольча безпека розглядається на різних рівнях досліджень. Починаючи з індивідуального рівня (рівень особи), рівня підприємства (господарства), адміністративно-територіальної одиниці (держави, регіону чи глобального співтовариства можна визначити потребу у досягненні продовольчої безпеки.

Рівень особи – це рівень її прав. Екватор двадцятого століття ознаменувався закріпленням основних положень щодо захисту прав людини починаючи із розробки та прийняття у 1948 р. Загальної декларації прав людини. Значення цього документа для розвитку правозахисної діяльності у відповідній сфері є безперечно важливим і певною мірою унікальним. Незважаючи на те, що він мав рекомендаційний статус (відповідно до усталеної практики та загальноновизнаного, зокрема ООН, трактування декларації як документа, що не встановлює юридично обов'язкових зобов'язань [23]), міжнародна спільнота фактично здійснила якісний прорив у підходах до розуміння важливості захисту та реалізації прав людини.

Серед усього спектра прав людини особливої уваги, на нашу думку, заслуговують ті, що пов'язані із задоволенням базових життєвих потреб. Незважаючи на помітний прогрес у сфері захисту прав людини, проблема реалізації права на продовольство, або забезпечення продовольчої безпеки, досі залишається актуальною на різних рівнях. Це зумовлено комплексністю самої проблеми та суттєвими відмінностями між регіонами світу.

Сьогодні для країн Африки та Азії головною проблемою у сфері продовольчої безпеки залишається хронічне недоїдання. Згідно з даними ФАО про стан продовольчої безпеки у світі, саме на ці регіони припадає понад половина всіх людей, які страждають від голоду. Натомість у країнах Європейського Союзу та США, що цілком законормірно з огляду на вищий рівень життя, основна увага зосереджена на гарантуванні доступу до безпечної та якісної їжі [24].

Дослівно формулювання «право на продовольство» у Загальній декларації прав людини відсутнє. Проте, якщо звернутися до тексту Статті 25 [25], то можна побачити у її змісті положення щодо права людини «на такий життєвий рівень, включаючи їжу...», який би «забезпечив відповідний рівень добробуту та здоров'я». Логіка підказує, що з цього випливає визнання права на продовольство як фундаментального у загальному переліку прав людини. Тоді, можемо зробити висновок, що держава повинна поважати, захищати, сприяти та забезпечувати дотримання даного права. Аналогічні зобов'язання виникають по відношенню до всіх базових прав людини [9]. Право на продовольство – це запорука розвитку. Адже, розвиток не можливий, якщо не забезпечити базові потреби. Складовою права людини на розвиток юристи вважають право на продовольство [10]. Це ще раз підкреслює, що його має бути закріплено у відповідних нормах права, в тому числі і міжнародного.

Сьогодні більшість норм, які діють у системі міжнародного захисту прав людини закріплені у міжнародних угодах. Звісно є і імперативні норми, що належать до норм звичаєвого права. Базові поняття щодо захисту права на продовольство є у Загальній Декларації, проте вона не носить юридично обов'язкового характеру. У зв'язку з цим норми мусять бути закріплені у документі, який є обов'язковим до виконання підписантами. Тобто, бути джерелом міжнародного права, до яких належать міжнародні договори.

Стаття 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права містить таке формулювання «визнають право кожного на достатній життєвий рівень..., що включає достатнє харчування...» [26]. На завершення цієї статті додатково зазначається важливість співробітництва на міжнародному рівні щодо створення цього харчування (вирощування, переробки, зберігання, виробництва, розподілу тощо).

Найскладніше реалізувати право на продовольство особам зі специфічними ознаками. Мова не іде про дискримінацію, мова іде про положення усталеної практики та розумного сприйняття потреб та можливостей. Цей факт спричинив те, що велика кількість специфічних кон-

венцій закріплюють право на продовольство для особливих категорій. У опублікованих нами дослідженнях [27] було акцентовано увагу на тому, що на продовольчу безпеку впливають фактори потенційної вразливості окремих осіб.

Окремі положення щодо захисту права на продовольство стосуються дітей. Дитина у силу обмеження можливостей та навичок у відповідності до свого віку не може без сторонньої допомоги отримати продовольство у місцях його розподілу, здійснити додаткову обробку неготового до вживання продукту харчування. Крім цього харчовий раціон дитини значно відрізняється від раціону дорослої людини. Отже, право дитини на харчування закріплюється додатково. Конвенція про права дитини (1989) містить норми у Статті 24, які закріплюють важливість зусиль світового співтовариства у боротьбі з дитячим недоїданням, «шляхом надання достатньої кількості поживного продовольства, як захід реалізації права дитини на користування найбільш досконалими послугами системи охорони здоров'я» [28]. Дорослі, що піклуються про дітей мають преференції щодо доступу до продовольства. Держава має зобов'язання щодо цього, закріплені у Статті 27 Конвенції (1989).

К. Фрісон і П. Клейс [29] важливими міжнародними угодами, які містять норми щодо права на продовольство називають Конвенцію про права інвалідів (2006) та Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979). У першій «держави-учасниці визнають право осіб з інвалідністю на достатній життєвий рівень для них самих та їхніх сімей, що включає достатнє харчування» [29]. Щодо жінок окремі норми стосуються додаткового захисту права на продовольство у період вагітності та годування дитини. Крім цього, акцент робиться на вразливості жінки при доступі до продовольства «у злиднених умовах».

Як і будь-яке право, право на продовольство не може бути обмежено через певні ознаки людини, або групи людей. Якщо таке трапиться, то це може призвести до їх фізичного винищення. Подібні дії по відношенню до певного етносу, раси, чи релігії можуть бути кваліфіковані як злочин геноциду. У тексті Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього відсутнє пряме посилення на протиправність дій по обмеженню продовольчого забезпечення. Але стаття 2 пункту С містить такий текст: «навмисне створення для будь-якої групи таких життєвих умов, які розраховані на її повне чи часткове фізичне знищення» [30]. Відсутність достатньої кількості та якості продовольства прямо впливає на можливість виживання людини. Таким чином фізичне знищення, кваліфіковане як геноцид може реалізуватися засобами обмеження продовольства.

Право на продовольство ми включаємо до фундаментальних прав людини. Існуючі у світі сформовані системи захисту прав людини, а саме: Європейська, Міжамериканська та Африканська, приділяють увагу проблемі захисту права на продовольство, проте у різному обсязі. Регіон має вагомий вплив на те, яким чином формується і забезпечується продовольча безпека. Різні кліматичні зони, різні історично-обумовлені особливості ведення сільського господарства, різні форми правління та політика урядів, різна щільність населення тощо. Отже, наявне закріплення права на продовольство повинно було б міститися у регіональних документах.

Проте, у тексті European Convention on Human Rights (1950) закріплення даного права відсутнє. Це означає, що людина не може звернутися по його захисту До Європейського Суду з прав людини. Адже, стаття 32 містить положення щодо юрисдикції цієї судової установи виключно щодо справ «щодо тлумачення та застосування Конвенції та Протоколів» [31]. Подібна прогалина спостерігається і у міжамериканській системі захисту прав

людини. Основний нормативний документ, що закріплює відповідні норми – це Американська Конвенція про права людини (1969) і в ній не закріплено право на продовольство [32]. У 1999 році було прийнято Додатковий протокол до Американської конвенції з прав людини в галузі економічних, соціальних та культурних прав (1999) і він містить положення щодо права на продовольство. Так, стаття 12 повністю присвячена цьому праву. В ній йдеться про те, що «кожна людина має право на належне харчування, яке гарантує можливість насолоджуватися найвищим рівнем фізичного, емоційного та інтелектуального розвитку» [33]. Приділена окрема увага і специфічним категоріям громадян, що можуть мати складності у продовольчому забезпеченні – особам похилого віку (стаття 17).

Регіон, який на сьогодні має найбільшу кількість країн з високим рівнем небезпеки голоду і постійно бореться з недоїданням [34] також не містить прямих норм, які б захищали право на продовольство. Нормативна база існування Африканської системи захисту прав людини – Африканська хартія прав людини та народів (1981) – не містить положень щодо права на продовольство. При цьому стаття 16 містить положення щодо фізичного здоров'я [35], а з медичної точки зору його не можливо досягти без належного харчування. Тому, можна констатувати опосередковане закріплення права на продовольство у цьому документі. Окремі вразливі групи мають підтримку у даній системі також. У Африканській

системі нормативною базою закріплено право дитини на харчування [36]. Окремим протоколом у цій регіональній системі захищається право жінок на продовольство. Він містить статтю 15, яка прямо вказує на наявність права на продовольчу безпеку [37]. Воно передбачає право жінки на достатню кількість поживного харчування.

Висновки. Концепція «продовольча безпека» формувалася під впливом глобальних змін, криз, воєн та викликів, з якими стикалося суспільство. Від основного акценту на фізичній доступності з еволюцією продовольчої безпеки почала враховувати економічну та соціальну доступність. Важливість інституційної складової підкреслюється у працях дослідників та у нормативно-правових актах. Інституції, на кшталт ФАО, чи Всесвітньої продовольчої програми, сприяють розробці політик, забезпеченню вирішення гуманітарних проблем та координації міждержавних ініціатив.

Продовольча безпека нерозривно пов'язана з правом на продовольство. Дві концепції, які повинні бути розмежовані, проте не можуть існувати одна без одної. Зв'язок продовольчої безпеки з фундаментальними правами людини є складовою сталого розвитку та поваги до базових потреб кожної особи. Право на продовольство є основою для реалізації інших прав людини, таких як право на життя, право на охорону здоров'я, освіту та розвиток, чисте довкілля тощо. Його захист сприяє економічному і соціальному прогресу суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Napoli M. D., De Muro P., Mazziotta M. Towards a Food Insecurity Multidimensional Index (FIMI). 2011 : website. URL: <https://www.fao.org/fileadmin/templates/ERP/uni/FIMI.pdf> (дата звернення: 15.05.2025).
2. Grey S., Patel R. Food sovereignty as decolonization: some contributions from Indigenous movements to food system and development politics. *Agric Hum Values*. 2015. № 32. P. 431–444. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10460-014-9548-9>.
3. Kibler K. M. Decolonizing Food Systems Research – The Case of Household Agricultural Food Access in Bikotiba, Togo. 2021. *Antioch University* : website. URL: https://aura.antioch.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1762&context=etds&utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 15.05.2025).
4. Malli A., Monteith H., Hiscock E.C. et al. Impacts of colonization on Indigenous food systems in Canada and the United States: a scoping review. *BMC Public Health*. 2023. V. 23. P. 2105. DOI: <https://doi.org/10.1186/s12889-023-16997-7>.
5. Orford A. Food Security, Free Trade, and the Battle for the State. *Journal of International Law and International Relations*. 2015. P. 1-67. URL: https://law.unimelb.edu.au/_data/assets/pdf_file/0004/1887016/Orford-free-trade-lecture.pdf?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 15.05.2025).
6. Bobo J. A. The Role of International Agreements in Achieving Food Security. *Vanderbilt Law Review*. 2021. V. 40. P. 937. URL: <https://scholarship.law.vanderbilt.edu/vjtl/vol40/iss4/3> (дата звернення: 15.05.2025).
7. Продовольча безпека: світові тенденції та можливості агропродовольчого комплексу України : монографія / за ред. Л. В. Шинкарук. Київ : НУБіП України, 2022. 306 с.
8. Mester L. J. Demographics and Their Implications for the Economy and Policy. *Cato Journal*. 2018. Vol. 38. No. 2. P. 399–413. URL: <https://www.cato.org/sites/cato.org/files/serials/files/cato-journal/2018/5/cj-v38n2-6.pdf> (дата звернення: 15.05.2025).
9. Христова Г. Конструкція зобов'язань держави у сфері прав людини: порівняльний аналіз міжнародних та європейських підходів. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 4 (79). С. 25–36. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2014_4_5 (дата звернення: 15.05.2025).
10. Кушніренко О. Г. Міжнародно-правові стандарти права людини на достатній рівень життя та їх імплементація в соціальній політиці України. *Право та суспільство*. 2019. № 6. С. 44–50. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2019/6_2019/part_1/10.pdf (дата звернення: 15.05.2025).
11. Волченко Н. В. Фізична та економічна доступність як детермінанти продовольчої безпеки України. *Наукові праці Полтавської державної аграрної академії : Економічні науки*. 2015. Спецвипуск. С. 105–111.
12. Comments decisions of the United Nations Conference on Food and Agriculture. *International labour review*. 1943. Vol. 48(2), P. 139–156. URL: <https://researchrepository.ilo.org/esploro/outputs/journalArticle/The-United-Nations-conference-on-food/995319197902676> (дата звернення: 15.05.2025).
13. Poverty and hunger: issues and options for food security in developing countries. *A World Bank policy study*. Washington, 1986. *World Bank* : website. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/166331467990005748/Poverty-and-hunger-issues-and-options-for-food-security-in-developing-countries> (дата звернення: 15.05.2025).
14. About FAO. *Food and Agriculture Organization of the United Nations* : website. URL: <https://www.fao.org/about/about-fao/en> (дата звернення: 15.05.2025).
15. History. Who we are. *World Food Programme* : website. URL: <https://www.wfp.org/history> (дата звернення: 15.05.2025).
16. Who we are. *International Fund for Agricultural Development* : website. URL: <https://www.ifad.org/en/our-vision> (дата звернення: 15.05.2025).
17. WTO agreements. *World Trade Organization* : website. URL: https://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/inbrief_e/inbr_e.htm#global_trade_rules (дата звернення: 15.05.2025).
18. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development : Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015. *General Assembly* : website. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n15/291/89/pdf/n1529189.pdf> (дата звернення: 15.05.2025).
19. Report of the World Food Conference. Rome, 5-16 November 1974. *Digital library of UN* : website. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/%20701143?ln=en&v=pdf#record-files-collapse-header> (дата звернення: 15.05.2025).
20. The State of Food and Agriculture. World review: the situation in Sub-Saharan Africa in developing agriculture. FAO. Rome, 1984. FAO : website. URL: https://www.fao.org/4/ap663e/ap663e.pdf?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 15.05.2025).

21. Poverty and hunger: issues and options for food security in developing countries. *A World Bank policy study*. Washington, 1986 *World Bank* : website. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/166331467990005748/Poverty-and-hunger-issues-and-options-for-food-security-in-developing-countries> (дата звернення: 15.05.2025).
22. Report of the World Food Summit. Food and agriculture organization of the United Nations. Rome, 13–17 November 1996. *FAO* : website. URL: <https://www.fao.org/4/w3548e/w3548e00.htm> (дата звернення: 15.05.2025).
23. Definition of key terms used in the UN Treaty Collection. *United Nations Treaty Collection* : website. URL: https://treaties.un.org/Pages/overview.aspx?path=overview/definition/page1_en.xml#declarations (дата звернення: 15.05.2025).
24. Волченко Н. В. Захист права людини на продовольство у міжнародному публічному праві. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2021. № 6. С. 120–124. URL: http://apnl.dnu.in.ua/6_2021/20.pdf (дата звернення: 15.05.2025).
25. Universal Declaration of Human Rights: adopted and proclaimed by the United Nations General Assembly in Paris on 10 December 1948 (General Assembly resolution 217 A). URL: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights> (дата звернення: 15.05.2025).
26. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights: adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 2200A (XXI) of 16 December 1966 (entry into force 3 January 1976, in accordance with article 27). General Assembly resolution 2200A (XXI). URL: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/cescr.aspx> (дата звернення: 15.05.2025).
27. Волченко Н. В. Продовольча безпека: теоретичні аспекти та реалії сьогодення. *Система національного менеджменту в контексті інтеграційного виміру*: монографія. / за наук. ред. д.е.н., проф. Л.І. Михайлової. Суми, 2014. С. 38–57.
28. Convention on the Rights of the Child : adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 44/25 of 20 November 1989. URL: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/crc.aspx> (дата звернення: 15.05.2025).
29. Frison C., Claeys P. Right to Food in International Law. *Encyclopedia of Food and Agricultural Ethics* / In: Thompson P., Kaplan D. (eds). Springer, Dordrecht, 2016. DOI: https://doi.org/10.1007/978-94-007-6167-4_323-1.
30. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide : approved and proposed for signature and ratification or accession by General Assembly resolution 260 A (III) of 9 December. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/ihl/INTRO/357> (дата звернення: 15.05.2025).
31. European Convention on Human Rights, as amended by Protocols Nos. 11, 14 and 15, ETS No. 005 (1950). *Council of Europe*, 4 November 1950. URL: <https://www.refworld.org/legal/agreements/coe/1950/en/18688> (дата звернення: 15.05.2025).
32. American Convention on Human Rights, "Pact of San Jose", Costa Rica. Organization of American States (OAS). 1969. URL: <https://www.refworld.org/legal/agreements/oas/1969/en/20081> (дата звернення: 15.05.2025).
33. Additional Protocol to the American Convention on Human Rights in the Area of Economic, Social and Cultural Rights ("Protocol of San Salvador"). Organization of American States (OAS), 16 November 1999. A-52. URL: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b3b90.html> (дата звернення: 15.05.2025).
34. Olivier De Schutter. Final report: The transformative potential of the right to food. *Report of the Special Rapporteur on the right to food*. Human Rights Council Twenty-fifth session. UN General Assembly, 24th of January 2014. URL: http://www.srfood.org/images/stories/pdf/officialreports/20140310_finalreport_en.pdf (дата звернення: 15.05.2025).
35. African Charter on Human and Peoples' Rights ("Banjul Charter"). Organization of African Unity (OAU), CAB/LEG/67/3 rev. 5, 21 I.L.M. 58. 1982. URL: <https://www.refworld.org/legal/agreements/oau/1981/en/17306> (дата звернення: 15.05.2025).
36. African Charter on the Rights and Welfare of the Child (1999). Assembly of Heads of State and Government of the OAU. 26th Ordinary Session in Addis Ababa, Ethiopia. 1990. URL: https://au.int/sites/default/files/treaties/36804-treaty-african_charter_on_rights_welfare_of_the_child.pdf (дата звернення: 15.05.2025).
37. Protocol to the African Charter on Human and People's Rights on the Rights of Women in Africa. Ordinary Session of the Assembly of the Union. Maputo, Mozambique. 11th July 2003. URL: https://au.int/sites/default/files/treaties/37077-treaty-charter_on_rights_of_women_in_africa.pdf (дата звернення: 15.05.2025).